

60 ГОДИНИ ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Институтът за литература при БАН и литературознанието като отговорност

ст. н. с. д-р Рая Кунчева,
Директор на Института за литература

Шестте десетилетия, времето на съществуването на Института за литература, са повод за осмисляне на мащаба на научната дейност, извършена от неговото създаване до днес. Като утвърден център за фундаментални и приложни изследвания, той е полифункционална структура с възможности да изследва литературата в историко-културологичен, теоретичен и компаративистичен аспект. В Института са формирани екипи, които са компетентни да обхванат в своите разработки българската литература в нейната пълна хронология – от периода на най-ранните старобългарски писмени паметници, през Средновековието и периода на Българското възраждане, до литературата на XX и XXI век. Обръщайки поглед назад, може да констатираме, че фундаментални изследвания, без които е немислимо да си представим българското литературознание, са създадени от учени на Института, че основни енциклопедични справочни издания във всички области на литературната наука са инициирани именно в него. В международен план Институтът е търсен партньор за съвместни междоакадемични проекти, като през последните години той натрупа опит и с участието си в проекти по европейски програми. Институтът за литература е активен субект в полето на българското образование на всичките му нива. От една страна, редица от авторите на учебници за училищата ни са наши колеги, от друга, в качеството си на преподаватели във висшите учебни заведения, учени от Института подготвят бъдещите учители и, от трета страна, в него активно се практикуват всички форми на докторантурата като най-висока образователна степен.

Изброявайки тези характеристики, очертавайки схематично основни страни от дейността на Института, които могат да получат фактологична подкрепа от богатото съдържание на настоящото издание, мисля, че все пак остава неизяснен един въпрос. Той според мен не би трябвало да бъде подминаван, когато пристъпваме към трудната задача да се осмисли ролята на Института за литература наред с други аналогични академични институции във формирането пряко или косвено на българския духовен климат днес и през изминалите десетилетия. Този въпрос бих формулирала като въпроса за отговорността. В какъв смисъл той може

да бъде задаван? Отговорност пред кого? Кой е субектът на тази отговорност? Може ли да съществува само едностранна отговорност?

Като всяка друга наука литературознанието трябва да отговаря на научните стандарти за обективност, но именно защото предметът на изследване тук е литературата, въпросът за истината е неизбежно свързан с отговорността, тоест истината на факта е немислима без проблема за ценностите. Литературата е познание за човека, а той като социален индивид е в плана на моралното измерение. Не толкова методите на изследване са тези, които разграничават хуманитарните от точните или природните науки, а характерът на обекта на изследване. Или с други думи – ученият литературовед, за разлика от химика или физика, изследвайки литературата, постига себепознание. Защото в литературознанието наред със субект-обектните отношения на познанието функционират междусубектните отношения. В този смисъл същинският характер на литературоведското изследване е диалогичен и поради тази причина въпросът за отговорността е релевантен. Но за да бъде субектът отговорен, той трябва да е автономен, тоест да е свободен, за да може да осъществява ценностен избор и да отговаря за своите действия.

От горните разсъждения следва, че предметът на изследване, литературата, предполага отговорен и автономен субект на изследването. Сега, напускайки епистемологичния план, да се обърнем към историческия план. Времето на тези шест десетилетия не е хомогенно именно с оглед на свободата и на възможността за автономен субект на изследване. Тук фактите са добре познати. Едни са условията за художествено творчество и научна мисъл през 40-те и 50-те години на XX век при режим от сталински тип. Други са през 60-те и 70-те години и трети през 80-те, за да дойдат 90-те години, когато бе премахнат идеологическият натиск върху литературата да илюстрира една политическа доктрина. Но както литературата при отделни творци и в определени жанрове съумя да отхвърли наложените схеми на един утопичен възглед за човека, така и литературната наука имаше своите ресурси на автономност – било в определени периоди от историческото развитие, било в опората на фактологични изследвания, било в езиковски език или изолирайки се в поетиката като област, която поради своя характер бе по-трудно засегната от пряката идеологизация. Както за изкуството, така и за науката готовите решения са противоположни. Те са несъвместими със свободата на търсенията, с отстояването на автентичността на отделната личност. И тук трябва да се посочи, че талантливите и задълбочени изследвания на редица учени от Института за литература представляват различни форми на неконформизъм, на професионална съвест и на отграничаване от официозните хвалебствия и наложената принудително ценностна йерархия.

Но дали при сегашния политически плурализъм напрежението около проблема за отговорността отпада от само себе си? Не, напротив, той стои с не по-малка острота. Ако в предишните десетилетия отстояването на един лично изстрадан индивидуализъм като частно пространство на вътрешна свобода бе отговорът на публичните официозни форми и съответно източ-

ник на един вътрешен духовен живот, сега отговорността на творческата личност пред обществото е друга. Срещу необходимостта от търсене и формулиране на собствената идентичност като вътрешна потребност, за което общуването с литературата и съответно интерпретационните възможности на литературознанието предоставят поле за изграждане на понятия за себепознание, в обществото днес цялата тази необходимост като че ли е сведена до нула. Егоцентрични и инструментализиращи практики спрямо другия човек се превръщат в ценност. От автономен индивидът се превръща в самодостатъчен. При тези тенденции в обществото дебатът за ценностите е повече от необходим. Но именно чрез литературата и познанието за нея той излиза от плана на абстрактните понятия и така може да бъде вътрешно преживян и осмислен, да стане споделим. В това поле се явяват новите отговорности на науката за литературата. При тези променени обстоятелства за хуманитарна дисциплина като нея това означава да се работи паралелно в няколко перспективи с оглед на въздействието на науката върху обществото.

Първата от тях се отнася до изследване на миналото и настоящето, на литературната традиция и на съвременните явления, опирайки се на ценностите на демокрацията – толерантност, зачитане на индивидуалната автономност, критическа позиция, отстояване на истината пред опитите за манипулативно въздействие в общественото пространство. Ще определя тази насока като **работа върху накърнената памет и идентичност**.

Втората е свързана с методологическата перспектива и предполага приобщаване на литературознанието към науките за човека. От самодостатъчна дисциплина, заплашена от това или да бъде рупор на идеологическа доктрина, или да се ограничи било до формалистични анализи, било до емпиричен биографизъм, литературознанието става средство за познание на човека и обществото в тяхната проблематичност и дълбочина. В методологическо отношение отварянето на дисциплината означава легитимност на различни подходи, доскоро излишно противопоставяни. Ще определя тази насока като разработване на възможностите на **методологическия плурализъм**.

В трансдисциплинарното поле на науките за човека литературата е централен обект, фокус, в който се пресичат по специфично художествен начин доминиращи за даден период идеи и жизнени поведения, съдържащи политически, религиозни, философски, професионални и традиционни нагласи. Тя говори както за съответното групово съзнание, така и за вътрешния свят на индивида и намира художествен израз на промените в чувствителността. Ще определя тази насока като **отворено интердисциплинарно поле**.

Около традиционните академични дисциплини и техните интердисциплинарни пресичания през последните години се оформят пространства на изследвания, преподаване и дебати върху нравствените аспекти, отнасящи се както до явленията на живота в обществото, така и до позицията на изследователя. Това предполага възможности за сътрудничество на Института за литература с новосформирани научни центрове наред с традиционните ни партньори – университети и научни институти в

България и чужбина. Тази насока може да се определи като отваряне на проблематиката към болезнени проблеми на **нравствеността в съвременното общество**.

Изброените насоки са актуални за дейността на Института поради процесите и проблемите в обществото, промените в идентичността, чувствителността и мисленето, и не на последно място – поради потребността да се намери концептуален израз на въпроси, засягащи смисъла на съществуването, границите на човека, проблемите на общуването и съвместния живот на човека с другия. Чрез познанието, което дава литературата, се изграждат идентичности, колективни и лични, критично се осмислят наложени стереотипи, утвърждават се универсални ценности. Основното предизвикателство пред хуманитаристиката и в частност пред литературознанието е то да се освободи от мисленето чрез обобщаващи абстрактни понятия, затварящи достъпа до единичното и превръщащи литературата в илюстрация на готови тези. Този активен процес за търсене на нови приоритети в науката е паралелен с активното въвеждане на електронни технологии, очертаването на неизследвани области и явления, на работа с архиви, както и структуриране в бази данни на огромен фактологичен материал.

Три секции в Института, а именно *Стара българска литература*, *Литература на Българското възраждане* и *Нова и съвременна българска литература*, както и Сектор *Изворознание* работят върху проучването и осмислянето на българската литература от началото на нейното създаване до съвременността. Необходимо е да се подчертае този обхват във времето, покриващ голям период от развитието на литературата като същностна и неотменна характеристика на Института за литература. Изследването на националното духовно наследство, на книжовната традиция, на литературните процеси е от изключително значение за **националната идентичност**. То има непосредствено въздействие върху образователния процес на различните нива в нашето общество. Сега вече е невъзможна монологично изградена история на българската литература – една от грандиозните цели на тоталитарното мислене. Вместо линеен разказ, подчинен на причинно-следствени връзки, вместо прокарване само на един героичен възглед за човешката природа, литературата в научните проекти на Института се разглежда от различни авторски и методологически гледни точки. Подходът към миналото е от позицията на настоящето. Осмисля се не само случилото се, но и извършените манипулации с паметта за миналото. Променена е и позицията на изследователя – той е много по-близо до автентичните източници, лично ангажиран в представянето на литературните явления в многообразието на културния и обществен контекст. **Културната и европейската ни идентичност** се разработват в пряка връзка с диалогичността във всички секции на Института. Две от тях – *Сравнително литературознание* и *Руска литература* – разработват и компаративистична проблематика.

Проблемът за **Другия**, който е основен въпрос за хуманитаристиката, се изследва в редица от проектите на Института. Например, той е

тематизиран в проблема за малцинствата, в съпоставката на различни култури, в историята на менталността. Освен това **Другият**, като структуроопределящ човешката личност, е теоретична тема, засягаща както проблема за комуникацията, така и въпроси на изграждането на текста в когнитивен и семиотичен план. От друга страна, заемането на критическа дистанция спрямо основанията, на които имплицитно се опират утвърдените мнения, е една от силните страни на съвременното литературоведско мислене, трайно присъстващо в проектите и дискусиите. Секция *Теория на литературата* разработва тази проблематика, както и методологически, антропологични и семантични въпроси, проблеми на поетиката и литературната комуникация. В общото поле на хуманитаристиката литературата и съответно литературознанието подтиква към лично и непряко изразяване на ценностни възгледи, за разлика от религиозните, политическите или моралните текстове. Превръщането им в поле на рационален дебат е стъпка към приобщаването ни към споделими ценности. Така **литературата и литературознанието като самопознание** стават фактор в създаването на гражданско общество. В проучванията на литературата в историко-културологичен, теоретичен и компаративистичен аспект неизменно се осъществява диалог с образно-концептуални светове, които са алтернатива на инерцията и открояват духа на свободната личност. Отстояването на ценностите на личността и на критическото мислене е невъзможно без хоризонта на литературните визии за човека, а литературознанието тълкува, концептуализира, дава ново битие на художествените творби в безкрайния път към себепознанието.

Равносметката, предизвикана от юбилея на Института за литература, както и очертаните посоки на неговото по-нататъшно развитие налагат извода, че литературознанието е възможно само като свободно поле, в което се осмислят и отстояват ценностите на критическия хуманизъм, на личната отговорност и съпричастност към истината. Това е императив на самата литература.